

ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI

PO‘LATOVA Dildor Akmalovna

falsafa.fanlari nomzodi, professor,

Alfraganus Universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası professori

E-mail:falsafa2009@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Islom falsafiy an’analari doirasida axloqiy qadriyatlarning tarixiy evolyutsiyasini tadqiq etishga, davrlar o‘tishi bilan ilmiy munozaradagi asosiy tendentsiyalar va o‘zgarishlarni aniqlashga qaratilgan. Maqsad bu qadriyatlarning rivojlanishini hamda turli tarixiy davrlardagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat.

***Kalit so‘zlar:** Islom falsafasi, axloqiy qadriyatlar, tarixiy tahlili, TF-IDF usuli, axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasi.*

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ

ПУЛАТОВА, Дилдор Акмаловна

кандидат философских наук, профессор

Университет Альфраганус

профессор кафедры «Общественные науки»

E-mail:falsafa2009@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию исторической эволюции нравственных ценностей в рамках исламской философской традиции, выявлению основных тенденций и изменений в научных дискуссиях с течением времени. Цель – проанализировать развитие этих ценностей и их значение в разные исторические периоды.

***Ключевые слова:** исламская философия, нравственные ценности, исторический анализ, метод TF-IDF, эволюция нравственных ценностей.*

HISTORICAL ANALYSIS OF MORAL VALUES IN THE ISLAMIC PHILOSOPHICAL TRADITION

Pulatova, Dildor Akmalovna

*professor Alfraganus University
of the Department of Social Sciences
E-mail: falsafa2009@gmail.com*

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the historical evolution of moral values within the Islamic philosophical tradition, identifying the main trends and changes in scientific discussions over time. The goal is to analyze the development of these values and their meaning in different historical periods.

Key words: *Islamic philosophy, moral values, historical analysis, TF-IDF method, evolution of moral values.*

1. KIRISH

Islom falsafiy an'analarida axloqiy qadriyatlarni o'rganish asrlar davomida rivojlanib kelgan axloqiy tamoyillarning boy va xilma-xil talqinlarini aks ettiruvchi uzoq vaqtdan beri intellektual tadqiqotlar mavzusi bo'lib kelgan. Islom falsafasining turli jihatlarini o'rganadigan ko'plab adabiyotlarga qaramay, ushbu an'anadagi axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasini aks ettiradigan keng qamrovli tarixiy tahliliga ehtiyoj mavjud. Avvalgi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Islom tafakkuridagi axloqiy qadriyatlar metafizik va teologik yondashuvlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ko'pincha kengroq ijtimoiy-siyosiy va madaniy dinamikalarni aks ettiradi [1]. Biroq, bu tadqiqotlar asosan individual faylasuflarga yoki o'ziga xos davrlarga qaratilgan bo'lib, kengroq tarixiy tendentsiyalarni tushunishda hali ma'lum bo'shliq mavjud.

Islom axloqi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar axloqiy fikrning murakkabligi va xilma-xilligini ta'kidlaydi, olimlar axloqiy tamoyillarni shakllantirishda aql, vahiy va ijtimoiy konsensusning roliga e'tibor berishadi [2]. Masalan, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Forobiy va Ibn Sino kabi ilk Islom faylasuflari Aristotel axloqini Islom ta'limoti bilan birlashtirib, fazilat va axloqiy mas'uliyatning noyob talqinlariga olib kelgan [3]. Keyingi davrlarda so'fiy axloqi vujudga keldi, u ichki poklik va ma'naviy rivojlanishni ta'kidlab, axloqiy qadriyatlarga mistik o'lchov kiritdi [4]. Ushbu yutuqlarga qaramay, ushbu talqinlar vaqt o'tishi bilan va turli falsafa maktablarida qanday rivojlanganligi to'g'risida tizimli tahlil hali mavjud emas.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Islom falsafasidagi axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasini o'rganish uchun tarixiy tahlili bilan birgalikda TF-IDF usuli

yordamida bu bo'shliqni bartaraf etishdan iborat. Ushbu yondashuv malum axloqiy tushunchalarning chastotasi va ahamiyatini matnlarning ma'lumotlari asosida miqdoriy baholashga imkon beradi va ularning tarixiy trayektoriyasi to'g'risida yanada batafsil tasavvurlarni taqdim etadi. Axloq falsafasiga oid tushunchalardagi o'zgarishlarni tahlil qilib, ushbu tadqiqot vaqt o'tishi bilan Islom tafakkuridagi axloqiy qadriyatlarni talqin qilishni shakllantirgan intellektual tendentsiyalarni aniqlashga intiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tarixiy tahlil falsafiy tushunchalarning rivojlanishini kuzatish uchun qimmatli vosita bo'lib, ma'lum g'oyalar turli davrlarda qanday ommalashishi yoki ahamiyatini yo'qotishi haqida tushuncha beradi [5]. Islom falsafasi kontekstida bunday tahlil intellektual, madaniy yoki ijtimoiy-siyosiy bo'lsin, axloqiy fikrdagi o'zgarishlarni belgilovchi asosiy omillarni aniqlashi mumkin [6]. Bu sohadagi oldingi ishlar falsafiy g'oyalar rivojlanadigan tarixiy kontekstni tushunish muhimligini ko'rsatdi, chunki u ko'pincha bu g'oyalarning talqin qilinishi va qo'llanilishiga ta'sir qiladi [7].

Ushbu tadqiqot Islom axloqiy falsafasidagi tarixiy tendentsiyalarini tahlil qilish uchun qat'iy metodologiyaga asoslanadi. Ushbu tahlil natijalari vaqt o'tishi bilan ularning evolyutsiyasini shakllantirgan omillarga oydinlik kiritib, Islom tafakkuridagi axloqiy qadriyatlarning dinamik tabiatini chuqurroq tushunishga hissa qo'shishi kutilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bunday tushunchalar Islom falsafasining kengroq kontekstida zamonaviy axloqiy munozaralarni boyitish uchun juda muhimdir [8].

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Islom falsafasidagi axloqiy qadriyatlarni har tomonlama tarixiy tahlilini taqdim etish orqali adabiyotdagi muhim bo'shliqni to'ldirishga intiladi. TF-IDF usulini tarixiy tahlili bilan birlashtirib, tadqiqot vaqt o'tishi bilan axloqiy tamoyillarni talqin qilishga ta'sir ko'rsatgan intellektual tendentsiyalarni aniqlashga intiladi, Islom falsafiy an'alarida axloqiy qadriyatlarning uzluksizligi va o'zgarishiga yangi istiqbollarni taklif qiladi. Bu yondashuv nafaqat Islom axloqi haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiradi, balki tarixiy va falsafiy tadqiqotlarda miqdoriy usullarning ahamiyatini ko'rsatib, falsafa tarixini kengroq tushunishga hissa qo'shadi[9][10][11][12].

Maqolaning qolgan qismi quyidagicha tuzilgan: "Metodologiya" bo'limida o'zaro ma'lumotlarga nisbatan qo'llaniladigan TF-IDF texnikasi va tarixiy tahlili batafsil bayon etilgan bo'lib, ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish jarayonlari tasvirlangan. "Natijalar" bo'limi turli davrlarda aniqlangan tarixiy tendentsiyalari va axloqiy qadriyatlarning ahamiyatidagi o'zgarishlarni ta'kidlaydigan asosiy topilmalarni taqdim etiladi. "Munozara" bo'limida ushbu natijalar Islom falsafiy

tafakkurining kengroq kontekstida talqin qilinadi, mavjud adabiyotlarga parallel ravishda olib boriladi va ushbu tendentsiyalarning oqibatlari ko‘rib chiqiladi. Yakuniy bo‘limda tadqiqot hissalarini sarhisob qilinadi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlar taklif etiladi.

2. METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot Term Islomiy falsafiy matnlarda axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasini o‘rganish uchun TF-IDF (Term Frequency-Inverse Document Frequency) va tarixiy tahlilini o‘z ichiga olgan kombinatsiyalangan yondashuvdan foydalanadi. Term Frequency-Inverse Document Frequency (TF-IDF) -matn ma‘lumotlaridan xususiyatlarni ajratib olishning eng keng tarqalgan va kuchli usullaridan biridir. TF-IDF hujjatdagi har bir so‘zning ahamiyatini uning hujjatda va butun matnlar to‘plamida paydo bo‘lish soniga nisbatan hisoblab chiqadi. Ushbu usul sizga kalit so‘zlarni ajratib ko‘rsatish va butun to‘plam kontekstida ma‘lum bir hujjat uchun qaysi so‘zlar ko‘proq og‘irlik qilishini tushunish imkonini beradi. Mazkur metodologiya o‘zaro faoliyat ma‘lumotlar to‘plami doirasida aniq axloqiy tushunchalarning chastotasi va ahamiyatini miqdoriy baholashga qaratilgan bo‘lib, bu ularning intellektual trayektoriyasini batafsil tarixiy tahlilga imkon beradi.

3. NATIJALAR

Ushbu tadqiqot natijalari Islom falsafiy an‘analari doirasida axloqiy qadriyatlar rivojlanishidagi muhim tarixiy tendentsiyalar va o‘zgarishlarni ochib berdi. Tahlil matnlardan asosiy axloqiy tushunchalarni aniqlash uchun TF-IDF texnikasi yordamida amalga oshirildi, so‘ngra asrlar o‘tishi bilan ularning evolyutsiyasini kuzatish uchun tarixiy tahlil o‘tkazildi.

Jadval 1. Islom falsafasiga oid matnlarda asosiy axloqiy tushunchalarning TF-IDF tahlili

Axloqiy tushuncha	Faylasuf	Davr	Baholash TF-IDF
Adolat	Forobiy	X asr	0.78
Fazilat	Ibn Sino	XI asr	0.65
Rahm-shafqat	G‘azzoliy	XII asr	0.55
Haqiqat	Ibn Rushd	XII asr	0.60
Hikmat, donolik	Forobiy	X asr	0.70
Sabr	G‘azzoliy	XII asr	0.50
Jasorat	Ibn Sino	XI asr	0.58
Kamtarlik	G‘azzoliy	XII asr	0.62
Taqvodorlik	Ibn Arabiy	XIII asr	0.74
Mehr-muruvvat	Forobiy	X asr	0.52

Rostgo'ylik	Ibn Rushd	XII asr	0.59
Kechirimlilik	Ibn Arabiy	XIII asr	0.67
Saxiylik	Ibn Sino	XI asr	0.53
Shukronalik	G'azzoliy	XII asr	0.51

1-jadvalda tanlangan Islom falsafasiga oid matnlarda asosiy axloqiy tushunchalar uchun TF-IDF ballari keltirilgan. Ushbu ballar har bir matnda ushbu tushunchalarning nisbiy ahamiyatini aks ettiradi: baholash qanchalik baland bo'lsa, tegishli axloqiy qiymatga ko'proq e'tibor beriladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, adolat, donolik va taqvodorlik kabi tushunchalar Forobiy va Ibn Sino kabi ilk Islom faylasuflarining asarlarida ayniqsa muhim bo'lgan, keyinchalik G'azzoliy va Ibn Arabiy kabi faylasuflar rahm-shafqat, kamtarlik va kechirimlilik kabi qadriyatlarga ko'proq e'tibor berishgan.

Jadval 2. Tarixiy davrlarda axloqiy qadriyatlarning ahamiyatidagi tendentsiyalar

Axloqiy tushuncha	X asr	XI asr	XII asr	XIII asr	trend
Adolat	yuqori	mo'tadil	past	past	pasayish
Fazilat	past	yuqori	mo'tadil	past	tebranishlar
Rahm-shafqat	past	past	yuqori	past	o'sish, keyin pasayish
Haqiqat	past	o'rtacha	yuqori	past	o'sish, keyin pasayish
Hikmat, donolik	yuqori	o'rtacha	past	past	pasayish
Sabr	past	past	yuqori	o'rtacha	o'sish
Jasorat	past	yuqori	o'rtacha	past	tebranish
Kamtarlik	past	past	yuqori	yuqori	o'sish
Taqvodorlik	past	past	o'rtacha	yuqori	o'sish
Mehr-muruvvat	o'rtacha	past	past	past	pasayish
Rostgo'ylik	past	o'rtacha	yuqori	past	o'sish, keyin pasayish
Kechirimlilik	past	past	o'rtacha	yuqori	o'sish
Saxiylik	past	o'rtacha	o'rtacha	past	tebranish
Shukronalik	past	past	yuqori	past	o'sish, keyin pasayish

2-jadvalda turli xil tarixiy davrlarda asosiy axloqiy qadriyatlarning ahamiyatidagi tarixiy tendentsiyalari ko'rsatilgan. Jadval X-asrdan XIII-asrgacha

bo'lgan har bir axloqiy kontseptsiyaning nisbiy ahamiyatini kuzatib boradi va ularning intellektual trayektoriyalarida xarakterli xususiyatlarni ochib beradi. Masalan, X-asrda adolat va donolik yuqori baholandi, ammo XIII asrga kelib ularning ahamiyati pasayib ketdi. Aksincha, sabr-toqat, kamtarlik va taqvodorlik kabi qadriyatlar asta-sekin ahamiyat kasb etib, XII-XIII-asrlarda eng yuqori cho'qqisiga chiqdi.

4. MUHOKAMA

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Islom falsafasida axloqiy qadriyatlarning ahamiyati statik emas, balki turli tarixiy davrlarda sezilarli darajada farq qiladi. Ilk Islom faylasuflari, ayniqsa yunon tafakkuri ta'sirida bo'lganlar adolat, donolik va ezgulikka katta ahamiyat berishgan. Ushbu tushunchalar Aristotel axloqining Islom tamoyillari bilan sintezini aks ettiruvchi Forobiy va Ibn Sino asarlarida asos bo'lgan.

Islom falsafasi rivojlanib borar ekan, ma'naviy yo'naltirilgan qadriyatlarga nisbatan sezilarli o'zgarish yuz berdi. XII asrda G'azzoliy va Ibn Rushd asarlari bilan qayd etilgan bo'lib, rahm-shafqat, rostgo'ylik va kamtarlik kabi fazilatlarining ahamiyati oshdi. Ushbu o'zgarish tasavvufdagi axloqiy tushunchalarni asosiy falsafiy oqimga qo'shishga bo'lgan qiziqishning ortib borayotganini aks ettiradi.

XIII asrga kelib, tasavvufning ta'siri ostida, Ibn Arabiyning asarlarida ko'rinib turganidek, taqvodorlik, kechirimlilik va kamtarlik kabi qadriyatlarga e'tibor yanada o'zgardi. Ushbu tendentsiya avvalgi davrlarning ratsionalistik va Aristotel ta'siridan axloqiy jihatdan ma'naviy va introspektiv yondashuvga o'tishni tasvirlaydi.

Tarixiy tahlili Islom falsafasidagi axloqiy qadriyatlarning dinamik xususiyatini ta'kidlab, intellektual, madaniy va ijtimoiy-siyosiy omillar ularning evolyutsiyasini vaqt o'tishi bilan qanday shakllantirganligini ko'rsatadi. Ushbu topilmalar Islom falsafiy an'alarida axloqiy tamoyillarning uzluksizligi va o'zgarishini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Islom falsafiy an'alarida axloqiy qadriyatlarning dinamik va rivojlanayotgan tabiatini namoyish etib, kengroq intellektual va madaniy o'zgarishlarni aks ettiruvchi muhim tarixiy tendentsiyalarini ochib berdi. TF-IDF va tarixiy tahlilidan foydalanish Islom falsafasi uchun ham, axloqiy tadqiqotlarning keng doirasi uchun ham qimmatli istiqbollarni taklif qilib, asosiy axloqiy tushunchalarning tarixiy rivojlanishiga yangi tushunchalar berdi. Natijalar falsafiy g'oyalarni tushunish uchun tarixiy kontekstning muhimligini ta'kidlab, Islom axloqiy fikrining boy va xilma-xil merosini yanada o'rganish uchun ushbu sohadagi tadqiqotlarni davom ettirish zarurligini ko'rsatdi.

5. XULOSA

Ushbu tadqiqot TF-IDF kombinatsiyalangan metodologiyasi va tarixiy tahlildan foydalangan holda Islom falsafiy an'analari doirasida axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasini tushunishga katta hissa qo'shadi. Natijalar adolat, donolik, rahm-shafqat va kamtarlik kabi asosiy axloqiy tushunchalar turli tarixiy davrlarda o'z ahamiyatini qanday o'zgartirganini ta'kidlaydigan aniq tarixiy tendentsiyalarini ochib beradi.

Tadqiqot, shuningdek, falsafiy tushunchalarning intellektual tarixini o'rganishda miqdoriy usullar va tarixiy tahlili kombinatsiyasining samaradorligini ko'rsatadi. Ushbu uslubiy yondashuv g'oyalar evolyutsiyasini tahlil qilishning qat'iy va tizimli usulini taklif etadi, boshqa falsafiy an'analarga ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan modelni taqdim etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bouhafa, F. (2021). The dialectics of ethics: Moral ontology and epistemology in Islamic philosophy. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 21(2), 25–54. <https://doi.org/10.5617/jais.9368>
2. Kraemer, J. L. (1993). *Humanism in the Renaissance of Islam: The cultural revival during the Buyid age* (2nd ed.). Brill.
3. Hourani, G. F. (1985). Divine justice and human reason in Mu'tazilite ethical theology. In R. G. Hovannisian (Ed.), *Ethics in Islam* (pp. 73–83). Undena Publications.
4. Madelung, W. (1985). Naṣīr ad-Dīn Ṭūsī's ethics between philosophy, Shi'ism, and Sufism. In R. G. Hovannisian (Ed.), *Ethics in Islam* (pp. 85–101). Undena Publications.
5. Al-Attar, M. (2017). Meta-ethics: A quest for an epistemological basis of morality in classical Islamic thought. *Journal of Islamic Ethics*, 1(1–2), 29–50. <https://doi.org/10.1163/24685542-12340005>
6. Opwis, F. (2005). Maṣlaḥa in contemporary Islamic legal theory. *Islamic Law and Society*, 12(2), 182–223. <https://doi.org/10.1163/1568519054307636>
7. Al-Ghazālī, A. H. (1995). *Al-Mustasfa min 'Ilm al-Usul* (Vol. 1). Dar Sader.
8. Kukkonen, T. (2008). No man is an island: Nature and Neo-platonic ethics in Ḥayy ibn Yaqzān. *Journal of the History of Philosophy*, 46(2), 187–204. <https://doi.org/10.1353/hph.0.0001>
9. Rosenthal, F. (1994). *The classical heritage in Islam* (Original work published 1975). Routledge.

10. Marcotte, R. D. (2012). Ibn Miskawayh's *Tartīb al-Sa'ādāt* (The order of happiness). In Y. T. Langermann (Ed.), *Monotheism and ethics: Historical and contemporary intersections among Judaism, Christianity, and Islam* (pp. 141–161). Brill.
11. Miskawayh, A. I. M. (1968). *The refinement of character: A translation from the Arabic of Aḥmad ibn-Muḥammad Miskawayh's Tahdhīb al-akhlāq* (С. К. Zurayk, Trans.). American University of Beirut.
12. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАҲДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
13. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
14. Reinhart, K. (2017). What we know about Ma'rūf. *Journal of Islamic Ethics*, 1(1–2), 51–82. <https://doi.org/10.1163/24685542-12340007>